

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ЕМОЦІЇ ГНІВУ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

У статті розглянуто фразеологізми української мови, які номінують суб'єктивні переживання однієї з базових емоцій – гніву, виявлено асоціативно-образну основу аналізованих фразеологічних одиниць і закодований у них спосіб національного мислення українців.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, емоція, гнів, асоціація.

Нові тенденції, що панують у сучасних вітчизняних та світових мовознавчих дослідженнях, спрямовують праці науковців на висвітлення взаємозв'язку тріади понять «мова – культура – етнос». Розвідки останніх років уже неодноразово підтвердили незаперечність тези В. фон Гумбольдта, у якій він постулює, що «мова народу є його дух, а дух народу є його мова» [Гумбольдт: 68], а також класичність твердження В. Телії про те, що фразеологічний склад мови є «дзеркалом, у якому лінгвокультурна спільнота ідентифікує свою національну самосвідомість» [Телия: 9].

До плеяди українських науковців, що активно займаються дослідженням різних аспектів фразеології, належать М. Демський, Л. Скрипник, Н. Бабич, В. та Д. Ужченки, Ю. Прадід, А. Івченко, Я. Баран та ін. З погляду етнокультури та лінгвокраїнознавства фразеологічний корпус мови аналізують О. Селіванова, О. Левченко, І. Голубовська, Л. Савченко. У поле зору мовознавців-фразеологів дуже часто потрапляє людина і її взаємозв'язки зі світом. Дослідників цікавить особистість у внутрішніх і зовнішніх проявах, тобто її характер, психіка, свідомість, фізичний вигляд, поведінка, діяльність тощо. Особливу увагу привертає психічна сфера людини, оскільки власне мова є одним з важливих способів прояву її емоційно-вольових і когнітивних процесів. Проблема вербалізації емоцій постала відносно недавно, і тому залишається малодослідженою в україністиці (у русистиці є значні надбання В. Шаховського, С. Воркачова, Н. Дорофєєвої, М. Красавського та ін.).

Метою нашої розвідки є дослідження суб'єктивної характеристики переживання емоції гніву, що переходить до вербального ко-

ду, зокрема, у фразеологічні одиниці, тобто аналіз номінативної фразеологічної бази на позначення роздратування. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання: виявити фрази, що номінують переживання гніву, і визначити їх асоціативно-образну основу; це дозволить прослідкувати національний спосіб сприйняття українським етносом емоційної сфери людини та визначити принципи його мовного кодування.

Емоція гніву в тлумачному словнику української мови дефінується як почуття сильного обурення; стан нервового збудження, роздратування [ВТС СУМ: 186]. Розглядаючи цей вид переживання, психологи акцентують увагу на формі його протікання, яку визначають як афективну. Зазначимо, що афект є короткочасним, сильним емоційним процесом вибухового характеру [Кириленко: 126, 129]. К. Ізард, досліджуючи особливості суб'єктивного переживання гніву особою, наголошує на мобілізації нею внутрішньої енергії надзвичайно великої сили, в результаті чого людині здається, що вона вибухне, якщо не реалізує її назовні. Окрім цього, як вказує психолог, роздратована особа відчуває, ніби в неї «закипає» кров, палає обличчя, напружуються м'язи [Изард: 252].

Підтвердження психологічних характеристик переживання аналізованої емоції виявляємо у фразеологічній канві мови, декодувавши сталі словосполучення і визначивши асоціації, покладені в основу вербальної репрезентації емоційного світу. На жаль, обсяг статті не дозволяє охопити всі фрази, що позначають гнів, тому ми обмежимо об'єкт дослідження лише тими одиницями, що називають роздратовану людину, і залишимо осторонь вербальні вияви зовнішніх фізіологічних проявів та емотивні висловлювання.

У результаті аналізу фразеологічного словника української мови [ФСУМ] ми виявили 112 фразеологізмів, які номінують охоплену емоцією гніву людину.

Фрази, що вживаються на позначення емоційного стану роздратування, гніву, умовно складають дві групи: ті, які вказують на об'єкт спрямування емоції, і ті, що тільки характеризують суб'єкт. Критерій, покладений в основу поділу, можна вважати мовним, оскільки більшість фразеологічних одиниць (далі ФО) першої групи вимагає додатка, який конкретизує на кого чи що сердиться людина (пор.: На Левка гасидом [Тимоха] *дише* (Г. Квітка-Основ'яненко);

– Ось! ось! яриться, *бісом дише* Агамемноненко Галес І бистрим бігом все колише, неначе в гніві сам Зевес (І. Котляревський) [ФСУМ: 239-240]).

Фразеологізми демонструють сприйняття людини, яка гнівається на когось, як такої, що *вогнем дихає, полум'ям дихає, пеклом дихає, чортом дихає, бісом дихає, гаспидом дихає, важким / недобрим духом дихає*, наприклад: – В мене свекруха люта змія: ходить по хаті, *полум'ям* на мене *дише* (І. Нечуй-Левицький) [ФСУМ: 239]; Пан бачить, що вже жінка *важким духом дише*, а все не важиться він бабусю налаяти (Марко Вовчок) [ФСУМ: 239].

Гнів співвідноситься із активною діяльністю органів, що відповідають за емоційне життя людини, зокрема, уподібнюється до кипіння душі, серця: *кипить (закипає, скипає, обкипає і т. ін.) душа (серце) / закипіла (скипіла, обкипіла і т. ін.) душа, закипіло (скипіло, обкипіло і т. ін.) серце, в душі закипати / закипіти, в душі закипіло*, наприклад: Йдемо в оперу. Наталка мовчить. Почуваю, що *душа* її аж до самого дна *кипить* на мене та на мою професію (Ю. Яновський) [ФСУМ: 281]; – Кинь оту зброю додолу! Вона молодиці не личить, — сказав князь вже сердито. Єремія не зносив суперечності, і *в душі* його вже *закипіло* (І. Нечуй-Левицький) [ФСУМ: 307].

Як показує вербалізація появи емоції гніву, серце, на відміну від душі, у ментальній свідомості українців наділене здатностями рухатися – *серце набігає*, оволодівати чимось – *серце бере / взяло*, наприклад: Він чоловік нічого, а так на його іноді *серце набіга* (Словарь української мови) [ФСУМ: 795]; Іноді ні з того, ні з сього *візьме* його таке *серце* на Ясочку, що так взяв би та спідтишка й садонув би під «микитки» (С. Васильченко) [ФСУМ: 794].

Фразеологізми *мати серце, мати храп, мати (великий) зуб (зуба), мати / чути жаль* позначають гнів не як короткотривале сплескоподібне переживання, а як почуття дещо слабшої сили вияву та, можливо, довшої часової протяжності. Частина цих ФО побудована на основі семантичного наповнення іменника, що безпосередньо називає емоцію гніву – *мати / чути жаль, мати храп* (жаль – «Невдоволення з приводу чого-небудь; скарги, нарікання» [ВТС СУМ: 272], храп – «Претензія, злоба» [ВТС СУМ: 1352]), наприклад: Марта *чула жаль* до Антона: він її обдурих. Затаїв скарб, цінне щось, на що мала і вона право (М. Коцюбинський) [ФСУМ: 477]; Каже,

же на нього отаман *має храп* (Словарь української мови) [ФСУМ: 795]. Фраземи, у яких переживання аналогізується з соматизмами *серце та зуб*, мають складнішу метафоричну організацію – *мати серце, мати (великий) зуб (зуба)*, наприклад: Пан Андрій *мав зуба* на Кшивольського за його завжди зухвалі і гвалтовні виступи (Г. Хоткевич) [ФСУМ: 471]. Для позначення гніву також використовується фразеологізм *впадати / впасти в пасію*, наприклад: Кажуть, коли *впадав [голова] в пасію*, то швидко вилітав на своєму мотоциклі в поле і там уже лаявся, як тільки міг (В. Кучер) [ФСУМ: 146]. Тлумачний словник трактує лексему *пасія* як діалектизм, що означає гнів [ВТС СУМ: 709].

В основі ФО, що позначають суб'єкта відчуття емоції гніву, лежать дещо інші асоціації. В українській етносвідомості гнів асоціюється з рідиною високої температури, з чимось таким, що має здатність обпікати чи ошпарювати. Розлютовану людину сприймають як *(мов, ніби) опечену (обпечену), як ошпарену, як обпарену (опарену), як ошпарену окропом*, таку, яку *як скупали в окропі*, наприклад: Сагайдачний, *як опечений*, забігав по кімнаті (З. Тулуб) [ФСУМ: 588]; Стрілець, *мов ошпарений*, ускочив у світлицю (А. Хижняк) [ФСУМ: 601]; Він дуже розлютився., його *ніби скупали в окропі* [ФСУМ: 822].

Сильне роздратування уособлюється з нападом емоції, що сприймається як діяльна субстанція. Для номінації гніву використовується іменник *сказ* («2. Надзвичайний ступінь роздратування, гніву, несамовитість») [ВТС СУМ: 1131] – *сказ нападає / напав*, а для вербалізації роздратованої особи послуговуються прикметником *скажений* – *як (мов, ніби і т. ін.) скажений*, наприклад: То молитесь [батько] в кутку цілими вечорами, то *нападає* на нього такий *сказ*, що не тільки люди, а й боги в хаті не вдержаться... (Г. Тютюнник) [ФСУМ: 811]; Бонковський, *мов скажений*, повернув коня назад і прискакав у Вільшаницю (І. Нечуй-Левицький) [ФСУМ: 811].

Поширеною є асоціація гніву з вогнем, який роздратована людина добуває чи дає, або ж ним дихає: *аж вогню креше, аж вогню дає, вогнем дихати, полум'ям дихати*, наприклад: А жінка *аж вогню дає*... Нічого. Най там як хоче, а я як сказав слово, то вже не переміню (М. Коцюбинський) [ФСУМ: 219]; Дивився [Тимко] на Ори-

сю..., і серце його неспокійно стискалося. Чого це вона надулася? Позавчора сиділи під вербами, все було добре, а сьогодні *полум'ям дихає* (Гр. Тютюнник) [ФСУМ: 239]. Підсилювальна частка *аж*, що входить у структуру ФО *аж вогню креше, аж вогню дає*, підкреслює сильну міру вияву почуття, наприклад: Він [Семен] своїх жінок жалував, хоч покійниця друга жінка була така лиха, що часом *аж вогню креше*, як не по ній (М. Коцюбинський) [ФСУМ: 396].

Релігійний світогляд, що трактує гнів як один із головних гріхів, також проявляється у фразеологізмах, що позначають розлючену людину. ФО *підбитий бісом* вказує на розгнівану, тобто спокушену дияволом особу, яка впала у гріх, наприклад: Еней махає довгим списом, На Турна міцно наступа, «Тепер, кричить, – *підбитий бісом*, – Тебе ніхто не захова» (І. Котляревський) [ФСУМ: 630]. Роздратована людина у манері своєї поведінки уподібнюється до чорта: *чортом дихати, бісом дихати, гаспидом дихати, пеклом дихати*, наприклад: Ну, Мелашка, то прямо *чортом дише!*.. Треба і її чим-небудь загодить, щоб не пащекувала (І. Карпенко-Карий) [ФСУМ: 240].

Гнів, обурення асоціюється також з кипінням крові – *кров кипить (закипає, вирує і т. ін.) / закипіла (завирувала і т. ін.) [у жилах (у скронях і т. ін.)]*, наприклад: Козак скажено крикнув [на мене] і підкинув нагай. Вся *кров закипіла* в мені (Ю. Яновський) [ФСУМ: 399]; Темними ночами, туманними болотами та ярами пробиралися вони до Щорса... Розповісти всю правду про придушені повстання кращих синів України, та так розповісти, щоб *кров завирувала* в нього [солдата] *у скронях* (О. Довженко) [ФСУМ: 399].

Поведінка розгніваної особи також викликала зацікавлення народу, оскільки результати спостереження за нею також відтворені у фразеологізмах. ФО *рвати і метати, рвати вудила* вказують на те, що поведінка роздратованої людини сприймається як ненормальна, така, що виходить за рамки загальноприйнятої, оскільки призводить до руйнівних дій, наприклад: І зараз він [Заболотний] уже *рве вудила*, знервується, його діяльну натуру дратує всіма визнаний припис триматись осторонь (О. Гончар) [ФСУМ: 732]. Об'єктом власної негативної діяльності може бути й сама особа-діяч, це відтворено у фразеологізмах *луснути з серця, луснути зі злості*, наприклад: – Нехай тоді Олекса узнає, що я йому родич: сказиться, *лусне з сер-*

ця!.. (С. Васильченко) [ФСУМ 1999: 452]; Ось незабаром одержите новий подаруночок [літак]. ..Швидкість така, що Генріг зі злості лусне (О. Корнійчук) [ФСУМ: 452].

У ФО *вергати громи, кидати громи* простежується асоціація гніву з бурею, а безпосереднім виявом емоції є грим, наприклад: Командуючий окупаційною армією мав підстави *ревати й метати*, мав причини *вергати громи* (Ю. Смолич) [ФСУМ: 73].

Гнів може сприйматися як емоція, що робить підвладну людину небезпечною для інших, такою, до якої немає доступу: без палиці (без бука) і не підступай, без палиці ані приступ, і не (ані)приступити, і не приступайся (приступай), і приступитись (приступити) страшно, наприклад: – І чого се, бабо, усі сердиті такі сьогодні? Сказано, без палиці ані приступ, – обізвавсь він до баби (Панас Мирний) [ФСУМ: 640]; Дивиться [Варка], наче зараз тебе з'їсть, не соливши, словами і січе, і руба, ані приступити... (Марко Вовчок) [ФСУМ: 699].

Дещо незвичним є порівняння емоції гніву із втечею у замкнутий простір – *лізти / полізти у пляшку*, наприклад: І ось тепер він має поступитися першістю. Це було кривдно, проте Сагайда не дав розгулятися своєму самолюбству... Зрештою, сам собі винен, і нічого тепер *лізти в пляшку* (О. Гончар) [ФСУМ: 439].

Осібнo стоять фразеологізми *колотити душу, рознікати / рознекти душу, рознікати / рознекти серце*, які, на відміну від попередніх, розглядають людину як об'єкт чиеїсь діяльності, в результаті якої вона стає роздратованою, наприклад: Господар над господарем... ще може інколи позбиткуватися, але щоб наймит комизував і *колотив мою душу* (М. Стельмах) [ФСУМ: 387]; [Маруся:] Мамо! ти *рознекла мою душу*, запалила помстою моє серце. Я ненавиджу ворогів, що зруйнували наш рідний край (І. Нечуй-Левицький) [ФСУМ: 755].

Група ФО із спільним компонентом-лексемою *муха*, який має варіанти *спасівська муха, тедзь* побудована на основі порівняння роздратованої людини з «великою мухою, що живиться кров'ю тварин і соком рослин» [ВТС СУМ: 204] чи її діями – *як (мов, ніби і т. ін.) муха (мухи) у спасівку, як (мов, ніби і т. ін.) спасівська (спасівчана) муха, муха сіла на ніс, [якась] муха вкусила, як (мов, ніби і т. ін.) муха вкусила, [начеб (немовби)] тедзь (тедз) нападає (кусає) /*

напав (укусив), наприклад: [Панько:] не чіпляйся хоть ти... [Лизя:] Диви, який сердитий! Яка це муха тебе укусила? (М. Куліш) [ФСУМ: 514]; На тому місці, де щойно стояла ота мордяка, зла, як муха у спасівку, вже нічогісінько не стояло, а тільки валявся веле-тенський ремінь (Є. Гуцало) [ФСУМ: 514]; Мав добрий намір [Ілакович] поговорити з нею про гешефти, а стару сьогодні *начеб тедзь укусив* (Ірина Вільде) [ФСУМ: 171].

Близьким до емоції гніву є емоційний стан, що поєднує відчуття роздратування, незадоволення із втратою спокою, душевної рівноваги. Сприйняття душевного спокою як чогось нейтрального між яскраво вираженими позитивними та негативними емоціями породило асоціацію внутрішнього почуттєвого світу людини із терезами, у яких рівновага виступає еквівалентом спокою, а відхилення від нуля – появою переживань. Таке уявлення спроектоване і у вимір макросвіту, тобто людина є своєрідним стабілізатором, який гармоніює зовнішню реальність та психіку особи, відповідно ж дисонанс між ними руйнує консонанс і породжує різного виду хвилювання – *виходити / вийти з рівноваги (з себе), виводити / вивести з себе, втрачати (губити) / втратити (загубити) рівновагу*, наприклад: – Кидати роботу треба! — *виходили вони з рівноваги*. – Роботу знайти де завгодно можна (Іван Ле) [ФСУМ: 111]; Мені було сумно вдома, я шукав якогось виходу. Мене пригнічувала домашня обстановка, *виводила з себе* буденними розмовами дружина (Ю. Збанацький) [ФСУМ: 83]; Дівчина *втратила рівновагу*, спокій. Видно, дійняв! З огидою й майже ненавистю поглянула на безтурботного Тихона (К. Гордієнко) [ФСУМ: 159].

Отже, фразеологізми, що позначають емоцію гніву, умовно можна поділити на дві групи залежно від того, чи конкретизується суб'єкт, на який спрямовано це почуття. Гнів у етносвідомості українців аналогізуються з обмеженою кількістю предметів і явищ, які найчастіше виражаються лексемами-іменниками *душа, серце, кров, грім, окріп, муха*, які, на наш погляд, є асоціативними компонентами, на основі яких формується фразеологічний каркас вербалізації емоції гніву.

ЛІТЕРАТУРА

- ВТС СУМ: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
- Гумбольдт: Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода // Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 396 с.
- Изард: Изард К. Э. Психология эмоций / Перев. с англ. – СПб.: Издательство «Лань», 2000. – 464 с.
- Кириленко: Кириленко Т. С. Психологія: Емоційна сфера особистості: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2007. – 256 с.
- Телия: Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
- ФСМ: Фразеологічний словник української мови / Уклад. В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 1999. – 984 с.

Iryna Kost'. Verbalization of emotion of anger by means of Ukrainian phraseology units.

The Ukrainian phraseology units, which nominate the subjective experiencing of basic emotion of anger, are considered in the article; also it is discovered associative vivid basis of phraseology units and way of the national thinking of Ukrainian people coded in their language.

Key words: phraseology unit, emotion, anger, association.